

ԱՐՔՈՒՆԻ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԱՐԱՊՈՂԼՈՒ ՄԵԼԻՏՈՆ ԽԱԼՖԱՅԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՎԱԽԵՐԱԳԻՐ ՄԸ

Վերջերս պատահով թիւնը ունեցանք աչքէ անցընելու Պալատու Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ վազֆիլէյի հնագոյն տաճարը, որ կը կրէ 829 թուահամարը: Նախ կ'ընենք անոր նկարագրութիւնը:

Մեծութիւնն է $20 \times 30 \times 5$ սմ.: Ունի վարդապոյն կաշեպատ ընտիր կողք, որուն վրայի և տակի կափարիչներուն վրայ ոսկեզօծ գեղեցիկ զարդեր կան: Իսկ քովի եզերքն ալ հակառակ կողմէն դրոշմուած է ՄԵԼԻՏՈՆ անունը կրող կնիք մը, որ կա՛մ կազմարարին և կա՛մ Արապօղլույի պէտք է որ պատկանի: Որովհետեւ վերջինս այս անունով ալ ծանօթ է: Արդարեւ Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարք (1669-1749), իր նամակներուն մէջ գինքը առաւելապէս այս անունով յիշած է: Տոմարին գրուած վերջին էջին թուահամարն է 578: Թուղթը ընտիր և հաստ է:

Սկիզբը 12 էջ պարապ է: 13րդ էջին վրայ գրի առնուած է հայաստան թուրքերէն յառաջաբան մը, որուն հայերէն խորագիրն է «Վառապարտութիւն առաջիկայ գործոյ, Աստուծով հանդերձ»:

Յառաջաբանին մէջ կը յայտնուի թէ՛ նախապէս այսպիսի «Բիւրիւկ» մը գոյութիւն ունեցած է: Սակայն կարգ մը տպերասան իշխաններ, այսինքն եկեղեցւոյ միւլթէվէլիներ կամ եկեղեցականներ, անոր պարապ էջերը փրցուցեր են, որուն հետեանքով դիմացի կողմի գրուած էջերն ալ ինկեր և անյայտացեր են: Մնացեալը, մեծ դժուարութեամբ և տքնութեամբ, ներկայ տոմարին մէջ ընդօրինակած է նշանաւոր լեզուաբան ու պատմաբան Գէորգ Դպիր Պալատեցի (1737-1812): Յետոյ գրիչը մասնաւորապէս կը խնդրէ որպէս զի սոյն տոմարին մէջ «վազֆիլէյներէն զատ ուրիշ բան մը չգտուի, զոր օրինակ վարձքերը, խնամքները, տուրքերը, եկամուտները, ծախքերը եւայլն»:

Տոմարին 567-574րդ էջերուն վրայ կը տեսնուի այրուբնական անուանացանկ մը, որ ըստ գրչութեան Գէորգ Դպրի կողմէ պատրաստուած է: Նոյնպէս 576-577րդ էջերուն վրայ ալ 1834ին գրի առնուած նոր ցանկ մը կայ:

574րդ էջին վրայ գտնուող յիշատակագրութեան մը յայտնի կը գտնուի թէ սոյն տոմարը կը պարտինք բազմերախտ Գէորգ Դպիր Տէր Յովնանէսեանի: Բնագիրը հետեւեալն է. —

«Օրինակեալ նորոգեալ զիւրաքս կարի ուղղապի կարգաւորութեամբ յամի Տեառն 1786, յեղանակի ամսուան նորին, ՚ի միւրեմբիութեան Գերապետի Սահակ Ամիրային, եւ հոգեւեւ ընկերակցի նորին Խոնա Սիմեոնին. գրչութեամբ Գեորգայ ուրումն անարժանի, որչոյ տեառն Յովնանու. Բահանայի ՚ի Տէր հանգուցելոյ: Օրհնեալ է Սուրբ Նորոգութիւնն»:

Տոմարը կը պարունակէ յիշեալ եկեղեցւոյ վազրձ եղած շէնքերուն և գետիններուն «հեօնք»ներուն բնագրերը:

Յառաջաբանէն ետք կը գտնուի Արքունի շարտարապետ կեսորացի Արապօղլու Մահմետի Մելիտոն Խալֆայի յաջորդը եղող Մարտիրոսի որդի Կիւրեղի ընտրութեան «հեօնք»ը, որ կը կրէ Հիմարէթի 19 Ռամազան 1158 թուականը (Փրկչական 4/15 Հոկտ. 1745): Նախ սոյն թուականէն խաբուելով կարծեցինք թէ Մելիտոն Խալֆա այդ միջոցներուն մահացած է: Բայց երբ «հեօնք»ները մի առ մի աչքէ անցուցինք, տեսանք թէ Արապօղլու առաջին անգամ 21 Սէֆէր 1139ին (Փրկչական 1727ին) և վերջին անգամ ալ 1155 տարւոյ Ռէճէպ տմոյ սկիզբը (1742 Յուլիսին) միւլթէվէլի ըլլալով յիշատակուած է: Այս պարագան ալ 1742ին մահացած ըլլալը կը հաստատէ:

Իսկ իր յաջորդը՝ Մարտիրոսի որդի Կիրակոսը, Հիմնադրի 1156 թուին երկու անգամ, իսկ 1157ին ալ անգամ մը միւթէվէլիի Ըլլալուվ յիշուած է։ Այս պարագան կը փաստէ թէ վերջինս միւթէվէլիու թեան «Հիւնեքի Շեքիյե» կոչուած դատական պաշտօնագիրը դեռ չստացած, շուրջ երկու կամ երեք տարի միւթէվէլիու թեան կատարած է։

Թէ՛ ներկայ վաւերացիրը և թէ՛ միւս «հեօնեք»ները մահուընէ զատ կարեւորութիւն ունին նաև Մելիտոն Խալֆայի ցարդ անծանօթ հողոյ յիշուել եկեղեցւոյ 1727-1742 թուականներու միջև միւթէվէլիի Ըլլալու յայտնելուն, ինչպէս նաև հօրը անուան Մարգիս Ըլլալու երեան գալուն պատճառաւ։

Այժմ կը ներկայացնենք «հեօնեք»ին և սկիզբի թուրքերէն բացատրականին բնագիրը։

Տէֆթէր օլտուր քի, իշպու 1158 (Արաբական թուանշանով) սէնէսի, մահի ումէզանի շէրիֆին զուրբէսինտէ միւպաշիրէթ օլունմուշտուր։

Պալադտա սուրը Հրեշտակապետ եկեղեցինին վազֆիլէլէրինի պէյան իսէր։

Պունտան էվվէլ պապամրգ մահտեսի Մելտոն հիւննէթի շէրիէ իլէ միւթէվէլի օլուպ, պիլ էմրի Խիւտա կէչինտիքտէ, հիւննէթի թէվիլիթի պուլունմատը, տէֆա ճէմիյէթ օլունուպ մէշվէրէթլէ մահտեսի Կիրեղի ճայիզ կնօրիւփ, վարքի միւնէտտէտէն Իսթանպուլ էֆէնտիսինտէն հիւննէթ իսթէտիքտէ, պիզ տախի պապամրգ դարաֆրնտան վէրեալէթլէ ֆէրաղէթ էթտիք մահտեսի Կիրեղ իւզէրինէ, վէ հիւննէթ օլունտու, օլ հիւննէթին սուրէթի տախի պու տուր։

Մահմիյէլի Իսթանպուլտա Պալադ գափուսի տախիլինտէ էլ հանն Իսայ մահալէսինտէ վագի Իստրաթի քէնիսէսի տիմէրլէ մարուֆէր մէշնի քէլիսասընըն վագֆրնա վէ դալլէսի նիւզիւ վէ տալարըզնա մէվգուֆէ մէնագիլէ վէ ֆիւզարայէ մէվգուֆէ նիւզուտէ պէր մուհիպի հիւննէթ պիլ ֆիլի միւթէվէլի օլան Արապօղու Դրիգոր վէլէտի Մելտոն նամէրմէնի մէնիսի շէրի խաղիյր լազըմիթ թէվգիյրտէրաֆիի հագէս սիֆր Կիրեղ վէլէտի Մար-

տիրոս նամ էրմէնի միւվաճէհէսինտէ քէլիսայի մէզքիուրէնին փափաս վէ ճէմալէթինտէն պաշ փափաս Գարրէլ վէլէտի Նուրսէս, վէ Գագէր քէշիշ վէլէտի Սիմաւօն, վէ Միթրիֆան վէլէտի Գագէր, վէ Ալիքսան վէլէտի Արթին, վէ Մարգար վէլէտի Առաքիլ, վէ Սիմաւօն վէլէտի Մարկոս, վէ Պալի վէլէտի Նիկողոս, վէ Վարդան քէշիշ վէլէտի Վարդան, վէ Արրահամ վէլէտի Էլմաս, վէ Մանուէլ վէլէտի Երեմիա, վէ Աստուր վէլէտի Մօսէս, վէ Օվանէս վէլէտի Մուրատ, վէ Ովանէս վէլէտի Առաքիլ, վէ Տէվլէթ վէլէտի Արրահամ էրմէնիլէր հազըր օլտուրը հալտէ, թագրիքի քէլամ, վէ թապիրի անիլ մէրամ իյտիպ, պէնիմ ումուրի վագֆի կնօրմէքտէ աճղիմ օլուպ, վէ իշպու մէրգում Կիրեղ էրմէնի պալատէ մէզքիուրէ քէլիսա փափասլէրինին վէ ճէմալէթինին էմին վէ միւթարլէրի օլմաղլէ, թէվիլէթի մէզքիուրէի մէսֆուր Կիրեղ (էջ՝ 16) էրմէնիէ ֆէրաղ վէ դասրի եւտ իյլէտիկիմտէ, օլ տախի պէր վէնի մուհարրէր թէվիլէթի մէզքիուրէի գապուլ, վէ խիտմէթի լազըմէսին քէմա եւնպէզի էտայէ թասհիւտ իյլէտի տիտիքտէ, զըպպէթ թաստիզիշ շէրի պալատէ իսիմէրի մէզքիուր էրմէնիլէր ֆարիղի մէրգում Արապ օղու Գրիգոր էրմէնի միւթէվէլի նասպ օլունան Կիրեղ ումուրի թէվիլէթտէ միւպէնէթ իչին նազըր նասպ վէ թային իյլէտիքլէրինտէ, օլ տախի նէզարէթի մէզքիուրէի գապուլ, վէ մէրասիմինի էտայէ թասհիւտ իթմէկին մա հիւվէլ վագի պիդ դալապ քէթպ օլունտի ֆիթ թասի աշէրի մին շէրի ումէզանիլ միւպարէք Սէնէ սէման վէ խամսին վէ միյէ վէ էլֆ (որ է 1158 ումէզանի 19)։

Շահիտլէր

Էլհանն Մուսղաֆայ Արապ գատէ։

Էսսէյիտ Մուսղաֆայ ուհալի։

Էսսէյիտ Ալի պին Մուսղաֆայ։

Արապ էլհանն Անմէտ։

վէ դայրի հիւմ

Վերագրեալ վաւերագրին սկիզբի բացատրականէն յայտնի կը դառնայ թէ Արապօղու Մելիտոն Խալֆայի մահուընէ ետք, իր միւթէվէլիու թեան հեօնեք չէ գտնուած և խորհրդակցութեամբ Մահտեսի

1980 Նոյեմբ. - Դեկտ.

կիրևիզը այս պաշտօնին յարմար դաստառած է: Ան ալ անհրաժեշտ հեռոքից ստանալու համար դատարան դիմած է: Ասոր նախնի համար դատարան դիմած է: Ասոր վրայ Արապօղլույի որդիներն ալ իրենց հօրը կողմէ միւթէվէլիեթիւնը փոխանորդագրով Մահմետի կիրևիզի փոխանցած են:

Իսկ հեռոքին բովանդակութեան մէջ ալ կ'ըսուի թէ եկեղեցւոյ օրինաւոր միւթէվէլիին եղող Արապօղլու Մելիտնի որդին Գրիգոր, Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ կրօնական և աշխարհական վարիչներու ներկայութեան, այս պաշտօնը կատարելու անկարող ըլլալը գրաւոր կերպով յայտնելով, միւթէվէլիեթիւնը Մարտիրոսի սրդի կ'աւելի փոխանցած է:

Այս առթիւ նշենք թէ Արապօղլու Գրիգոր 18 Ռէպիւլ Խալը 1171ին (Փրկհապետ 1758ին) դարձեալ միւթէվէլի ըլլալով յիշուած է:

Վերջաւորութեան, Արապօղլու Մելիտոն Խալփայի մասին կ'ըսենք հաղորդել երկու նոր տեղեկութիւններ, զորո մեր նախորդ գրութեան մէջ չէինք յիշատակած:

Ասոնցմէ առաջինը Սամաթիայ Սուրբ Դէորդ եկեղեցւոյ 1722ի վերաշինութեան միջոցին, կոչուա Պատրիարքի կողմէ աւելցուած Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ շինութեան արտօնութիւնը Մելիտոն Խալփայի կողմէ առնուած ըլլալն է, ըստ Հաննա Վրդ.ի(*):

Իսկ երկրորդը՝ Պալատու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ 1729ի վերակառուցման առին վարպետներուն վրայ աւելան հսկողութիւն կատարելը, շինութեան ծախքերուն համար 160 զրուշ նուիրելը և նոյն նպատակաւ 1000 զրուշ ալ փոխառած ըլլալն է(**):

Գ. ԲԱՄՊՈՒՔՃԵԱՆ

Ստանպուլ, 1980

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՊՈՒՐՍԱՅԻ

(1420? - 1501)

Մարտիրոս Պատրիարք Պուրսացի ծնած է ԺԵ. Դարու առաջին քառորդին վերջերը: Ծնողքը կը կոչուէին Սահիանոս և Հռիփսիմէ: Իր կեանքի նախնական շրջանին վերաբերեալ տեղեկութիւններ չեն յայտնուած, բայց որոշ է թէ ան ուսեալ և կարող անձ մըն էր:

Ձինքը իրրե կ'սկսուի կը տեսնենք 1450ին, երբ սկսած է օրինակել մէկ Բարսղիբը՝ Գր. Տաթևացիի, Թորդանայ Վանքին մէջ, զոր ապա շարունակած է ի Պուրսա (1460), և աւարտած է Երուսաղէմ, 1462ին. — Զեռ. Երեանի, Թ. 5223:

Երկրորդ գրքի մը — Մաշտոց Զեռնադրութեան — ընդօրինակութիւնը կատարած է Պուրսայի մէջ, 1457ին. — Զեռ. Ս. Յ., Թիւ 2928:

Յաջորդ տարին, 1458ին, սկսած է օրինակել և ծաղկել մագաղաթեայ շքեղ Աւետարան մը, «ղարիպ» վիճակով, զոր աւարտած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքին մէջ, 1464ին: Այդ թանկարժէք Աւետարանը այժմ կը կրէ Ս. Յակոբեանց Զեռագրատան 2567 (12) թիւը:

Այդ միջոցին Երուսաղէմի մէջ կը ծաղկէ նաև Յայամաուրք մը, ընդօրինակուած 1463ին, Մարգարէ արեղայի ձեռքով: Սոյն Յայամաուրքը կը պահուի այժմ Սրբոց Յակոբեանց Զեռագրատան մէջ, 27 թիւին ներքև:

Մարտիրոս Եպիսկոպոս ռ'ըր կը գրանւէր իրրե «ղարիպ», չէ յիշուած, բայց նկատելով որ ան 1463ին Երուսաղէմ կը դառնար Եգիպտոսէն (Տես Սյուն, 1966, էջ 538-539), կրնայ ենթադրուի որ Աւետարանի ընդօրինակութեան սկսած էր Եգիպտոսի մէջ:

Մարտիրոս Եպիսկոպոս Պուրսացին իր կեանքին վերջին տասնամեակին պաշտօնավարած է իրրե Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք (1491-1501), Վրթանէս արեղայ, որ Երուսաղէմի մէջ Դանձարան մը օրինակած է 1497ին, կը յիշէ զինքը այդ թուականին իրրե Եպիսկոպոս Երուսաղէմի (Տես Ա. Արք. Սիւրմէնեան, Յուլիոս Հայրէն Զեռագրաց Հալէպի, 1935, էջ 151):

Իր պատրիարքութեան սկիզբը տեղի կ'ունենայ Ամերիկայի գիւտը Քրիստափոր Դոլոմպոսի կողմէ (1492):

Ն. ԱՐՔ.

(*) «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Պուրս, 1734, էջ 170-171:

(**) Միւրքան - Ասատուր, «Երեմիայեան Պատմութիւն Պալատու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», Պուրս, 1931, էջ 91: